दीपनत्वञ्च। अस्य पक्वफलगुणाः। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। संग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। * ॥ अपि च।

"श्रीफलस्तुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत्।
बालः श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

किञ्च।

"बिल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम्।
संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम्।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्ज्जरं ग्राहि दोषलम्॥
फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः।
बिल्वादन्यत्र स ज्ञेयो बिल्वमामं गुणोत्तरम्॥
कफवातामपित्तघ्नो ग्राहिणी बिल्वपेषिका।"

इति राजवल्लभः॥

अन्यच्च।

"काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम्॥"

इति वैद्यकम्॥ * ॥

बिल्वोत्पत्त्यादिर्यथा,—

"बिल्वादिपालनं कुर्य्यात् शुभं भवदमन्यथा।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गान्न हीयते॥
भृगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा सा गता महीम्।
तद्गोमयभवो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत॥
विराजतिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः।
शप्ता सा उमया देवी सर्व्वभोग्या भवाधमे॥
ततः संप्रणता भाना मामेवं भवतु प्रिये।
प्रियत्वं सर्व्वलोकेभ्यि सुरासुरनमस्कृता॥
माता त्वं सर्व्वलोकानामवज्ञानां विशेषतः।
एवमाज्ञवशां कृत्वा शापमोक्षमयाचत॥
वरं ददौ च सा कामं शापमोक्षप्रदं नृप।
चीराब्धौ त्वं भृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च॥
वसस्व मथने यावत् ततो विष्णुमवाप्स्यसि।
पतिं त्वं सर्व्वलोकानां पूज्यं श्रेष्ठं महाबलम्॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे दृष्टा त्वं विचरिष्यसि।
लोकभोग्या च भूतित्वादन्यत्रेषु नृपेषु च॥
न जातिरूपशौर्य्यादि न वेश्म न शुभा मतिः।
भविष्यति यदा चेह चञ्चला जलबिन्दुवत्॥
बिल्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति।
सर्व्वपुष्पोत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः॥ * ॥
अक्षयः सर्व्वलोकानां क्षेदाम्राणः सदा नृणाम्।
ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः।
ते त्रयोऽत्रादिनरके पालन्ते ब्रह्मणो दिनम्।
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलिनः सदा।
तत्र देशे भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति।
न च ब्रह्मपतिः कश्चिद्बिल्ववृक्षस्य छेदकः॥
क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलिनस्तरोः।
अनावृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते॥"

इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः॥*

मतान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—

शिव उवाच।

"मातः सप्तमतनये मा मा च्छिन्धि त्वं परम्।
यस्ते च्छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः।
ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः॥
यच्च च्छिन्नस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे।
सोऽस्तु वृक्षः स्थितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल इत्युत॥
मूर्त्तिर्मांसात्र वै भक्तिर्वृक्षः श्रीफलनामकः।
त्वत्कीर्त्तये स्थितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
स तरुस्तेन वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत्।
तत्पत्रैरेव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा॥
स्वर्णमुक्ताप्रवालादि पुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवम्।
श्रीफलच्छदलेशस्य कला नार्हन्ति कोटिकाम्॥
यथा मे श्रीफलतरुर्यथा गङ्गाजलं मम।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः॥
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा महेशोऽन्तर्दधे सखि।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोर्ज्जितः॥"

इति वृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः॥*॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—

"यज्ञानां वेह संभूते यथा हरिहरस्य च।
गोमयो रोचना चीरं मूत्रं दधि घृतं गवाम्॥
षड्ङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च।
उत्थितो बिल्ववृक्षस्तु गोमयाम्मुनिसत्तम।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोच्यते॥"

इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे मुद्गिलनामाध्यायः॥ * ॥

देव्युवाच।

"वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि स्वयम्।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्व्वे सवासवाः।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागताः॥
दृष्ट्वा स्निग्धविटपं त्रिपत्रैर्मृदुलैर्युतम्।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम्॥
प्रणेमुः सिद्धिमुख्यश्च वासवश्च सुखान्विताः।
तद्रक्षणाय भगवानुवाच विष्णुरव्ययः॥

विष्णुरुवाच।

अयं नाम्ना बिल्व इति मानूरः श्रीफलस्तथा।
शाण्डिल्यस्याश्रमे लूनः शिवः पुण्यः शिवप्रियः॥
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः।
जयो विजयनामा च विष्णुश्चिन्मयो वरः॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी ब्राह्मदेवकः।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधात्येव तरुत्तमः॥*॥
धनुःशतस्य मूलात् स्वस्थानात्तीर्थमुच्यते।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थत्रयं सखि॥
ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्।
अर्द्धं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमिष्यते॥
अस्य छायाश्च पत्रञ्च कल्पयेन्न पदा स्पृशेत्।
हरते लक्ष्मनादायुः पदा स्पर्शात् श्रियं हरेत्॥
पद्मपुष्पसहस्रस्य फलपत्रसमापि च।
दर्शने प्रणतौ स्पर्शे स्नानसम्मार्ज्जने तथा।
पूजने चयने दाने क्रमाज्जन्मानुदीरयेत्॥
बिल्ववृक्षः महाभाग महेशस्य सदा प्रियः।
शिवदर्शनकज्योतिः प्रसीदाम्बिसुताकल॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लाञ्च प्रगे शुभम्।
प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरम्॥
ॐ नमो बिल्वतरवे सदा शङ्करूपिणे।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद॥
मन्त्रेणानेन मानूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् तनौ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः॥
शिवपूजक मानूर प्रियस्वर्गं महातरो।
क्षमस्व त्वं महापापप्रसङ्गात् मे प्रणाशय॥
देवदेवप्रियश्रेष्ठ स्थानन्ते सुमनोहरम्।
क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्ज्जये तत् प्रसीद मे॥
मन्त्रेणानेन बिल्वस्य दशहस्तस्थलं त्यजेत्।
सगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः॥
ॐ हुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः।
मन्त्रेण पूजयेद्बिल्वं अपेक्षशक्तिक्रमात्तथा॥
पुण्यवृक्ष महाभाग मानूर श्रीफल प्रभो।
महेशपूजनार्थाय तत्पत्राणि चिनोम्यहम्॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्बिल्वपत्राणि भक्तितः।
पञ्चान्तरादशीसायं मध्याह्नभिन्नकालतः॥
शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम्।
परमात्मा चिनुयान्न शाखाभङ्गं क्वचित्॥
खण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः।
यस्मात्मानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत्॥
पूज्या एतेन वै देवाः सूर्य्यलम्बोदरौ विना।
बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी॥
पञ्च बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः।
सप्त बिल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः॥
एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र शम्भुर्मया सह।
बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्व्वे मरुद्गणैः।
यत्र वाञ्छा ग्रहस्यस्य कोश ईशानकामके।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित्॥
पूर्व्वस्यां सुखदः स स्याद्दक्षिणे यमभीतिहा।
पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो बिल्व उदाहृतः।
श्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे।
बिल्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः॥
न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकम्।
देवादृयदि प्रजायेत तदा शिववदर्च्चयेत्॥
चैत्रादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने।
दत्तं स्याद्बिल्वपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः॥
मध्याह्नकाले ये मर्त्या बिल्वं कुर्युः प्रदक्षिणम्।
तैः सुमेरुर्गिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम्॥
न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च।
विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो बिल्वविक्रयी॥
पक्वबिल्वसमुद्दण्डं यो धत्ते मूर्द्ध्नि मानवः।
यमाधिकारो नास्ति स्यात् कृतः पापोपपातकैः॥
तिलपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः।
स्वयं गृह्णाति शिरसा वैवर्ज्यभयशङ्कितः॥
चैत्रादिचतुरो मासान् बिल्वेष्टिस्तरुं क्षती।
यथा स्निग्धो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पितरोऽपि च।
चैत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः।
नवीनबिल्वपत्राणां मुक्तिमुक्तिप्रदायकः॥
हरिमाधवरे भक्ते वैष्णवाग्रो महेश्वरः।
तस्माद्यो बिल्ववृक्षः स्वयंवृक्ष उदाहृतः॥